

Belirlenimci Etik'te, Paradoksal Bir Durum Olan Özgürlük-Zorunluluk Bağıntısı ve Rasyonalite (Spinoza Örneği)

Özet

Spinoza'yı anlamak, Spinoza'yı yorumlamak, onu okumaya bağlıdır ve onu okumanın bir sonu olmadığını da onunla ilgili yapılan çalışmalar açıkça ortaya koymaktadır. Spinoza ile ilgili farklı yorumlamaların olması farklı okumaların bulunmasından kaynaklanmaktadır ki, çok farklı Spinoza okumalarının olması onun sisteminin doğasının gereğidir. Spinoza'yı yorumlamada terim ve deyimlerin, bunların "sıradan dil"de taşıdıkları anlamda değil, onun kendi tanımlamaları bağlamında anlaşılmaları özel bir öneme sahiptir. Spinoza'nın felsefesinde terimlere uygulamalı bir anlam verilir ve bu çoğu kez doğal olarak kendiliğinden onlara yükleyebileceğimiz ya da yüklenmiş olan anlamlardan ayrılır. Bunların içerisinde, Spinoza'nın metafiziğinde oldukça önemli bir yer işgal edenlerin başında Tanrı ve özgürlük kavramları gelir. Onun felsefesinde zorunluluk ile özgürlük arasındaki bağıntının doğru kurulması, temel kavramlara yüklenen anlamlara değil, kendisinin bu kavramlara yüklediği anlam içeriklerinin bilinmesine bağlıdır. Spinoza'nın zorunluluk-özgürlük paradoksuna getirdiği yaklaşımı anlamak, onun kendi sistemini oluşturmasında kullandığı yöntemin ve kavramların Spinozaca anlamlarını göz önünde bulundurmaktan mümkündür. Spinoza'nın belirlenimci etiğinde zorunluluk özgürlüğü yadsımaz, aksine rasyonalite ile zorunluluğu yani doğa yasasını ya da Tanrısal yasayı kavramak, özgür olmakla aynı anlama gelir.

Anahtar Sözcükler

Spinoza, Etik, Tanrı, Doğa Yasası (Tanrısal Yasa), Zorunluluk, Özgürlük, Rasyonalite, İstenç, Erek.

The Relationship of Freedom-Necessity that is a Paradoxical Situation in Deterministic Ethics, and Rationality (Spinozan Example)

Abstract

Understanding and evaluating Spinoza depends on reading him, and studies made about him reveal that reading him does not have an end. Different evaluations of Spinoza result from different readings; various readings of Spinoza are the necessity of the matter of the nature of his system. In evaluating Spinoza, understanding of terms and phrases has a special importance not in meaning they have in 'ordinary language', but in the sense of his own definitions. In Spinoza's philosophy terms are given a technical meaning, and this mostly differs from meanings that are assigned of their own or we can naturally assign to them. Among them, the concepts of God and freedom come first at the beginning of what having a major place in Spinoza's metaphysics. In his philosophy, correctly forming relationship between necessity and freedom depends not on meanings assigned to basic concepts, but on knowing the contents of meaning he, himself, assigned to these concepts. Understanding the approach Spinoza made to the paradox of freedom-necessity is possible through considering Spinozan meanings of the method and concepts he used in forming his own system. In Spinoza's deterministic ethics, necessity does not deny freedom, on the contrary grasping nationality and necessity, namely natural law or Godly law means the same with being free.

Key Words

Spinoza, Ethics, God, Law of Nature (Godly Law), Necessity, Freedom, Rationality, Volition, Aim.

Spinoza'nın felsefi düşüncelerinde yaşadığı dönemin etkileri yadsınamaz olmakla birlikte, Spinoza'yı anlamak ve yorumlamak için sadece 17. yüzyıl felsefesinin belirleyici niteliklerini bilmek yeterli değildir. Onun düşüncelerini kendi sisteminin özgül bütünlüğü içinde ele almak ve değerlendirmek gerekir. Spinoza'yı özgül kılan, onun hem geleneksel felsefeden hem de döneminin düşünselliğinden kopuşudur. Bu kopuş, kullandığı kavramların ve ele aldığı problemlerin farklı olmasından ziyade, kavramlara yüklediği anlamdan ve problemleri ele alış tarzından kaynaklanır. Kullandığı kavramlar büyük ölçüde felsefenin bildik kavramlarıdır fakat bu kavramlara getirdiği tanım ve yüklediği anlamlar öncellerinden oldukça farklıdır. Bu durumun Spinoza felsefesini farklı, çekici ve gizemli kıldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Spinoza ile ilgili çok farklı okuma ve yorumlamaların olduğu da bunun göstergesidir. Bu farklılığın ortaya koyduğu bir gerçek vardır ki, o da, Spinoza'yı anlamanın ve yorumlamanın ciddi zorluklar içerdiğidir. Onun metafizik sistemi, anlaşılması bakımından sadece zorluklara değil, aynı zamanda zengin bir içeriğe sahiptir. Bunun içindir ki, Spinoza, kimilerine göre Tanrı sarhoşu, kimilerine göre ateist, kimilerine göre özgürlükçü kimilerine göre özgürlüğü yok sayandır. Spinoza bunların hangisidir

sorusuna kesin ifadelerle cevap vermek; farklı Spinoza okumalarını ve yorumlamalarını kabul etmemek, onun sistemini zengin bir içerikten yoksun görmektir. Bu da, ne Spinoza'yı anlamak ne de felsefenin öznel karakterine uygun davranmak olacaktır.

Spinoza'nın felsefi sisteminde Tanrı kavramının merkezi bir yeri olduğunu, bütün sistemin bu kavram ekseninde oluştuğunu, Tanrı kavramının sistemin hem başlangıç hem de son noktası olduğunu söylemek gerekir. Var olmak için kendisinden başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan, kendi başına var olan ve kendisi ile tasarlanan, kendi kendisinin nedeni (causam sui) olan varlık (Spinoza 1965: 3) olarak töz tanımından yola çıkan Spinoza, Tanrı ile işe başlar. Tanrı, düşünce düzeninde ilk varlık olduğu için de ontolojik kanıtı kullanmak zorunda kalır. Öyleyse Spinoza'nın etiği ontolojiye tekabül eden etikdir (Deleuze 2000: 194). Ontolojisinde geometrik yöntemi kullanması, onun rasyonalist bakışının gereğidir. Rasyonalizm için matematik ve matematiksel yöntem, varlığı açıklamanın en güvenilir yoludur. Temel eserleri arasında yer alan, hatta başyapıtı olarak nitelendirilen Etika'nın, 'Ethica Ordine Geometrico Demonstrate' (Geometrik Bir Tarzda İspatlanmış Etika) adını taşıması bunun göstergesidir. Açık ve seçik olan düşünceleri ifade eden tanımlardan ya da apaçık olan aksiyomlardan, tündengelim yoluyla yeni önermelerin çıkarılması olan geometrik yöntem, Spinoza'ya doğru felsefe geliştirmenin tek gerçek ve yanılmaz yolu olarak görünmüştür (Cevizci 2002: 977).

Yukarıda belirtildiği gibi, Spinoza etiğinin ontolojiye tekabül etmesi, ontolojisinin başında ve sonunda Tanrı kavramının yer alması, onun etik ve etik bir problem olan özgürlük-zorunluluk bağıntısı konusundaki düşüncesine; Tanrı anlayışının ve geometrik yöntemle yaptığı Tanrı çözümlemesinin dayanak oluşturduğu söylenebilir. Öyleyse onun Tanrı, bir başka ifadeyle varlık hakkındaki düşüncelerini ortaya koymak; özgürlük ile zorunluluk arasında nasıl bir bağıntının olduğunu ve burada aklın rolünün ne olduğunu da ifade etmek olacaktır.

Metafiziğin temel sorusu olan 'gerçeklik nedir' sorusuna Spinoza'nın verdiği cevap, gerçekliğin tözle tözün geçirdiği değişim veya aldığı formlardan meydana geldiği şeklindedir (Cevizci 2005: 177). Var olan her şey ya kendisinde ya da başkasında vardır. Töz (substantia), kendi başına var olan ve kendisi ile tasarlanan, yani var olması için bir nedene gereksinim duymayıdır. Spinoza'nın bu şekilde tanımladığı töz, Tanrı'dan başka bir şey değildir. Tanrı'dan başka töz var olamaz ve tasarlanamaz. Var olan her şey de Tanrı'da vardır ve Tanrı olmadan hiçbir şey var olamaz ve tasarlanamaz (Spinoza 1965: 25-26). Öyleyse Spinoza, monist bir filozof olarak tek töz kabul etmesinin ötesinde, panteist (tümtanrıci) bir anlayışa da sahiptir (Kale 2009: 40). Yani Spinoza'ya göre Tanrı'dan başka bir şey yoktur, doğa ile Tanrı aynı şeydir.

Spinoza'nın metafizik sisteminde üç ana deyim vardır. Bunlar; töz (substantia), öznitelik (attributum-sıfat) ve tavır (modus-kip-görünüş) dir. Kipler, gerçeğin geçici olarak büründüğü herhangi bir özel nesne ya da olay, herhangi bir özel biçim ya da kalıptır. Bütün bunlar, nesnelere ardındaki ve altındaki sonsuz değişmez bir gerçeğin biçimleri ve kılığıdır (Durant 1973: 160). Kipler, ne yanılısama ne de gerçek dışıdır, bizzat gerçekliğin kendisini ifade etmesinin biricik yoludur. Kipler'den soyutlanmış bir töz var olamazdı, ama yine de onlar tözün kısımları değil, onun halleri, tavırları ve işlemleridir (McShea 1968: 32-33). Öyleyse var olan ya da gerçek olan; Tanrı, onun

özünü oluşturan öznelikleri ve onun kipleri olan sonlu tekil şeylerdir. Bu açıdan bakıldığında var olan her şey Tanrı'dır ya da Tanrı'dadır. Ama Tanrı'nın kipleri, onun kendisi de değildir, onun tabiatının zorunlu üretimleridir. Kendi ifadesiyle, her şey ancak Tanrı'nın sonsuz tabiatının kanunlarına göre ve tabiatın zorunlu sonucu olarak meydana gelir (Spinoza 1965: 34).

Doğada (evrende) zorunsuz olan hiçbir şey yoktur, orada her şeyin şu ya da bu tarzda var olması ve bir eser meydana getirmesi, tanrısal tabiatın zorunluluğu ile gerektirilmiştir. Var olan her şey Tanrı'da vardır ve Tanrı tarafından gerektirilmiştir. Tanrı için bile zorunsuz bir şeydir denemez, zira o zorunsuz bir tarzda değil zorunlu olarak vardır, onun zorunluluğu kendi tabiatındadır. Tanrı'nın tavırları olan kipler de, zorunlu olan tanrısal tabiatın zorunlu üretimleridir. Tanrı bu kiplerin sadece var olmaları bakımından değil, aynı zamanda bir eser meydana getirmeleri gerektirilmiş gibi görülmeleri bakımından da nedenidir. Eğer Tanrı tarafından gerektirilmiş değil iseler, kendi kendilerini gerektirmeleri zorunsuz değil, imkansızdır, aynı şekilde Tanrı onları gerektirmiş ise onların kendi kendilerini gerektirilmemiş kılmaları da zorunsuz değil, imkansızdır. Öyle ise her şey tanrısal tabiatın zorunluluğu ile sadece var olmada değil, aynı zamanda şu ya da bu tarzda var olma ve bir şey meydana getirmede gerektirilmiştir, Doğada zorunsuz hiçbir şey yoktur. (Spinoza 1965: 50-51)

Spinoza'ya göre Tanrı ile doğa aynı anlama gelmektedir (Deus sive Natura). Var olan olmak bakımından bakıldığında o, Tanrı'dır, her türlü etkileşimin tamamlanmış dizisi olarak bakıldığında o, doğadır, içinde yaşadığımız doğadır ki, Spinoza buna aynı zamanda Tanrı demektedir. (Pollock 1899: 356) Gözden kaçırmamak gerekir ki, sonsuz bir töz olarak Tanrı'nın ve tanrısal özneliklerin irdelenişinden Tanrı'nın kiplerinin irdelenişine geçişte anlık, Natura Naturans'tan Natura Naturata'ya geçer, başka bir deyişle kendinde Tanrı'dan 'üretiye'. (Copleston 1996: 19) İşleyen ve uygulayan sonsuz bir üretim kudreti olan Tanrı (Baker 2009: 21) ya da üreten doğa deyince, kendi başına var olan ve kendi başına tasarlanan Tanrı'yı anlamak gerekir. Üretilmiş doğa deyince de, Tanrı'nın tabiatının zorunluluğu olan, Tanrısız ne var olabilen ne de tasarlanabilen, şeyler gibi görülen Tanrı'nın özneliklerinin bütün tavırlarının zorunluluğundan çıkmış olan her şeyi anlıyorum (Spinoza 1965: 52).

Doğayı ya deşikelerine bakmaksızın sonsuz bir töz olarak ya da bir kipler dizgesi olarak düşünebiliriz, birinci düşünme yolu ikinciye önsel olmak üzere. Eğer doğayı ikinci yoldan, yani üretilmiş doğa (natura naturata) olarak düşünürsek, Spinoza'ya göre anlamamız gerekir ki, verili bir kip bir önceki kip ya da kipler tarafından ve bunların kendileri de başka kipler tarafından üretilmişlerdir ve bu sonsuza dek böyle gidecektir. Örneğin tekil bir cisim ya da varlık başka cisimler tarafından üretilir ve bunlar da başka cisimler tarafından ve bu sonsuza dek böyle gider.

Tekil bir cismi ya da tekil bir anlığı üreten Tanrı, aşkın değildir. 'Tanrı her şeyin geçici değil, içkin nedenidir' (Spinoza 1965: 40). Sonsuz bir tekil nedenler zinciri vardır. Bu zincir mantıksal ve varlıkbilimsel olarak (ki aynı şeye varırlar, çünkü idealar düzeni ile şeyler düzeninin en sonunda aynı oldukları söylenir) (Spinoza 1965: 86) kendine bağımlı ve öz-belirlenimli tek bir töz olarak düşünülen üreten doğa (natura naturans) üzerine bağımlıdır. Doğa zorunlu olarak kendini deşikelerde ya da kipleşmelerde anlatır ve bu anlamda doğa tüm deşikçe ve kipleşmelerin içkin nedenidir.

Dolayısıyla Tanrı, tüm şeylerin geçici değil, yerleşik nedenidir, çünkü tüm şeyler Tanrı'da ya da doğada var olurlar. Ama bu demek değildir ki, Tanrı kipleşmelerden ayrı olarak var olur, nedensellik zinciri tanrısal nedenselliktir, Tanrı'nın öz-belirleniminin kipsel anlatımıdır (Copleston 1996: 23). Üreten ve üretilmiş doğa, başka bir ifadeyle doğalaştırılan doğa (natura naturans) ve doğalaştırılmış doğa (natura naturata) birbirinden ayrı ve biri diğerine aşkın dünya değildir, bir ve aynıdır. Çünkü Tanrı her şeye içkindir, her şeyde vardır (Erdemli 1990: 118).

Tanrı ile şeylerin ilişkisi, zihin ile fikirlerin ilişkisinin aynıdır. Fikirler gelip zihne ilave olmazlar, onu teşkil ederler. Zihin fikirleri oluşturur demekle fikirler zihni oluşturur demek arasında bir fark yoktur, çünkü söz konusu olan bir neden-sonuç ilişkisi değil, bir ayrılmazlık, bir içineliktir. Aynı şekilde bütün şeyler Tanrı'yı, Tanrı da bütün şeyleri oluşturur. Tanrıyı anlamak ile varlığı anlamak ya da evrenin surlarını çözmek eş anlamlıdır (Fransez 2004: 60).

Tanrı, zorunlu varlık olduğu için, bir gayeye göre değil, tabiatı gereği zorunlulukla işler (hareket eder) ve işlediği şey ile aynıdır. Tanrı'nın niçin etki yaptığı (işlediği) ve niçin var olduğu, bir ve aynı şeydir. Hiçbir gaye için var olmadığından hiçbir gayeye göre tesir etmez, varoluşu gibi etkisinin de ne ilkesi ne de gayesi vardır (Spinoza 1965: 271). Öyleyse Tanrı'nın her şeyin nedenini teşkil etmesiyle kendi kendinin nedenini teşkil etmesi aynı anlamdadır. Aristotelesçi erek nedeni reddeden Spinoza, etkin nedeni de böylece bir muhalefet şerhiyle kullanmaktadır. Spinoza'da etkin neden, geçişli neden değil içkin bir nedendir. Tanrının, kiplerin içkin nedeni olması demek, bu kiplerin yalnızca bir töz aracılığıyla değil, aynı zamanda bu töz içinde ve töz olarak ortaya çıkması demektir. Burada neden, geçişli nedensellik gibi, etki ortaya çıkıncaya değin işleyen ve etkisinden hep ayrı kalan bir neden değildir. İçkin neden, Tanrı ile Tanrı'nın üretimleri arasında bir ayırım yapmaktan uzaktır. Bir başka ifadeyle, Tanrı, üretmek için yalnızca kendinde kalmakla yetinmeyen, ama ürettiği de kendinde kalan bir nedensellik prensibine göre hareket eder (Deleuze 2000: 169). Tanrı'ya evrenin nedeni demekle beraber, Spinoza, neden kelimesini bilinen anlamından çok farklı bir anlamda kullanmaktadır. Ona göre elma nasıl kırmızı rengin nedeni, süt beyazın nedeni ise, öylece Tanrı da evrenin nedenidir, yoksa babanın çocuğunun nedeni olduğu gibi değil. Baba, kendisinininkinden ayrı bir hayata sahip olan çocuğunun dış ve geçici nedenidir. Fakat Spinoza'nın Tanrı'sı doğanın aşkın ve geçici değil, içkin nedenidir (Weber 1998: 230), doğanın bizzat kendisidir.

Spinoza'ya göre nasıl bir üçgen iç açılarının yüz seksen derece olmasıyla üçgenliğinden çıkmamakta, kendinden hiçbir şey kaybetmemekte, tam tersine bu sonuç altında desteklenmekte ise, Tanrı için de aynı şey söz konusudur. Çünkü o da çokluğu üretmek ya da kendisini sonsuz sayıdaki özneteliğinde dile getirerek kendi dışına çıkmamakta, kendi sonuçlarında varlığını içkin bir tarzda sürdürmektedir. İkisi arasındaki ilişki artık yaratım dogmasında olduğu gibi, zamansal bir öncelik sonralık değil, matematiksel kanıt modelinde olduğu gibi mantıksal bir öncelik sonralıktır. Şeyleri bilmek için, tıpkı bir kanıtın öncülü gibi, önce Tanrı'yı bilmek ve tanımlamak gerekir (Bumin 1996: 80-81). Görüldüğü gibi Spinoza'nın evreni, bir öncesiz -sonrasız matematik- lojik bağlantılar sistemi olarak kendini gösterir (Gökberk 1980: 299). Matematik-lojik bağlantı sisteminde, 'neden' ile etkinin ayrı şeyler olduğu, öncelik sonralık sıralamasının bulunduğu düşünülmemelidir. Etki, 'neden'in kendini, yani

özünü açması, kendini gerçekleştirmesinden başka bir şey değildir. Tanrı'nın üretimi kendisinden ayrı bir şey değildir ya da Tanrı doğadan ayrıktır değildir, tersine doğa ile özdeşdir (Scruton 2002: 57).

Öyleyse Deleuze'un ifade ettiği gibi, Plotinus'un taşma kuramının neden anlayışı ile Spinoza'nın determinist kuramının için neden anlayışı arasında hem bir ortaklık hem de derin bir ayrılık vardır. Her ikisinde de 'neden'in, sonlu tekil varlıkları oluşturma nedeni olarak kendi dışına çıkması gerekmektedir. Buna karşılık taşma kuramında sonlu varlıklar Bir'in içinde kalmazlar, var oluşlarını onun dışına çıkmalarına borçludurlar. Sonlu varlıklar karşısında 'neden', aşkın bir ereksellik konumuna yerleşen İyi'dir, ve sonlu varlıkların anlam ve değerleri ona dönmeleri ve ona yönelmeleriyle belirlenir. İçkin nedende ise, sonuç ya da eser 'neden'in içinde kalır. Taşma kuramında tıpkı negatif teolojide olduğu gibi bütün çaba, 'ilke'nin ya da 'neden'in üstünlüğüne zarar getirmemek yönündedir. Augustinus'ta yöntemsel olarak ilk kez açıklık kazanan bu teolojide, nasıl Tanrı sonlu varlıklardan hareketle analogi yöntemi kullanarak, ama bu varlıklarda bulunan her bir özelliğin Tanrı'ya yüklenmesini yadsıyarak çalışıyorsa, aynı biçimde taşma kuramında da 'neden'in sonlu varlıklara benzemediği ısrarla vurgulanır. Daha da ötesi taşma kuramı varlıklar arasında bir ayrım gözeterek, bir tür varlık hiyerarşisinden söz eder. Oysa içkinlik kuramında böyle bir şey söz konusu değildir (Bumin 1996: 81-82).

İçkinlik kuramına göre, doğada altlık üstlük ilişkisi, yani töz-sıfat-kip arasındaki ilişkide hiyerarşik bir örgütlenme tarzı bulunmaz ve Tanrı'nın bu ilişkiler açısından bağımsız aşkın bir varlığı yoktur (Yelkenci 2011: 69). Her şey bütündeki yeri ve bütün içindeki ilişkisi çerçevesinde bir dengededir. Doğa, bir denge durumudur, ne insanlar yaratılışın merkezidir, ne de hayvanlar insanların kendisinden yararlanması için yaratılmıştır (Tatian 2009: 39).

Tanrı'nın doğa'da için olduğu düşüncesi ve inancını taşıyan Spinoza'ya göre, ruhun cisimden ya da ruh sahibi olanların olmayanlardan Tanrı'nın hayalini daha fazla ifade ettiği düşüncesi cahillikten başka bir şey değildir. Bu sonlu ile sonsuz arasında karşılaştırma değildir. Tanrı ile en yüce ve en büyük sonlu şey arasındaki fark, Tanrı ile en ufak sonlu şey arasındaki farktan daha az değildir (Elwes 1951: 382-383). Spinoza'ya göre tekil ve sonlu olan her şeyi (kipi) kendi tabiatına göre anlamlandırmak, birini diğeri ile kıyaslayarak anlamlandırmaktan kaçınmak gerekir. Çünkü kıyaslama; gerçeği ifade etmekten uzak, varsayımsal açıklamadır. Doğayı kıyaslama ile değil, kendi içerisindeki hakikat ile değerlendirmeye çalışırsak, her şeyin bir dengenin ibaret olduğunu görürüz. Her tekil şey, kendi tabiatına göre vardır ve varoluşunu devam ettirmeye çalışır. Bu durumda sivrisineğin neden var olduğunu ya da ne gibi yararı olduğunu sorgulamak, insanın neden var olduğunu ve ne yararı olduğunu sorgulamaktan farksızdır. Doğadaki denge bu çeşitlilikten oluşur ve her tekil şey kendi varlığı içerisinde varoluşunu sürdürmeye çalışır.

Doğa ve Tanrı'nın aynı şey olduğu Spinoza için, doğayı anlamak Tanrı'yı anlamakla eş anlamlıdır. Tanrı belirgin yasalarla tüm varlıkların içinde düzenli, sürekli ve kararlı bir biçimde etkin olan için yasanın ta kendisidir. Bu için yasanın işleyişi sonucu evrende değişmez ve şaşmaz bir belirlenim (determinizm) hüküm sürmektedir. Determinizm şu demektir: Her olayın bir nedeni vardır ve o nedenin gerçekleşip de

ardından sözü edilen olayın oluşmaması doğa ya da Tanrı yasalarına aykırıdır. Aynı koşullarda hep aynı şey gerçekleşecektir. Aynı koşulların gerçekleşmesi kader değildir, ama bu neden-koşullar gerçekleştiğinde sonucun ne olacağı belirlenmiştir (Fransez 2004: 343-344). Bütün varlığı sıkı bir determinizme bağlayan Spinoza felsefesi, insanı ve onun hem ruhi hem de sosyal hayatını sıkı bir mekanik zorunluluk bağlantısı içine yerleştirir. Bu mekanik zorunluluk her tür erek (telos) düşüncesini yadsır. Dolayısıyla Spinoza etiğinde soyut ölçütler ve ideallere yer yoktur, yapılacak olan ise değer yargıları vermek değil, gerçeği tanımaktır. Spinoza, insanın dünyasını, tıpkı matematikçinin şekillerin dünyasını bildiği gibi kavramak ister. İnsanın dünyası, her tür tutku ve önyargıdan uzak, sanki çizgiler, yüzeyler, cisimler inceleniyormuş gibi incelenecektir.

Tanrı, her şeyin hür nedenidir. Onun her şeyin hür nedeni olması, her şeyi irade hürlüğü ya da mutlak keyif ve hevesle değil, mutlak (zorunlu) tabiatının yani sonsuz gücünün eseri olarak önceden gerektirmiş olmasındandır (Spinoza, 1965: 63). Halk, Tanrı'nın gücü (kuvvesi) deyince, Tanrı'nın hür iradesini ve onun var olan her şey üzerindeki iradesini anlar. Bundan dolayı her şeye zorunsuz gözülle bakılır, Tanrı'da her şeyi yok etmek ve her şeyi yoklukta uzatmak gücünün var olduğu iddia edilir. Çoğu kere Tanrı'nın gücü kralların gücü ile karşılaştırılır (Spinoza 1965: 83). İradeye hür neden denemez, yalnızca zorunlu neden denebilir.

Tanrı'nın sonsuz sıfatlarından biri olan düşüncenin tavrı olarak irade, hangi tarzda tasarlanırsa tasarlansın, sonlu ya da sonsuz bir irade, var olması ve bir eser meydana getirmesi bir neden gerektirir ve böylece ona hür neden denemez, yalnızca zorunlu ya da zorlama neden denir. İradenin de bütün öteki şeyler gibi herhangi bir tarzda var olması ve bir eser meydana getirmesini gerektiren bir nedene ihtiyacı vardır. Şeyler Tanrı tarafından meydana getirildikleri tarzdan ve düzenden başka hiçbir tarzda ve düzende meydana getirilemezler. Eğer başka tabiatta şeyler var olabilseydi ya da tabiat düzeni başka olacak gibi bir eser meydana getirmeleri gerektirilebilseydi, o zaman Tanrı da başka tabiatta olabilmeliydi ve bundan dolayı bu başka tabiatın da var olması gerekirdi ve bunun sonucu olarak da iki ya da daha çok Tanrı olabilirdi ki, bu da saçmadır. Bu sebepten dolayı şeyler olduklarından başka bir tarzda ve başka bir düzende var olamazlar (Spinoza 1965: 54-56).

Spinoza, gerek dünyanın Tanrı yaratısı olarak kavranmasına, gerek tabii olayların oluşumuna, gerekse insanın eylem biçimlerine ilişkin açıklamaların ereksel nedenlere dayandırılmasına karşı çıkar. İnsanın kendisini herhangi bir erekselliğe göre anlamlandırmasındaki yanılısıma, bir başka yanılısamayı, özgürlük yanılısamasını doğuracaktır (Akal 2006: 32). Spinoza'ya göre varlığın ve evrenin açıklamasını ereksellik doktrinine göre yapmak, Tanrı'yı yetkin olmaktan yoksun görme sonucuna götürür ki, bu da Tanrı'nın tabiatı açısından kabul edilebilir değildir. Tanrı'nın bütün şeyleri insan için insanı da kendisi için yani tapılmak için yapmış olduğu söylenir ki, bu peşin hükümden başka bir şey değildir, hem de peşin hükümlerin pek çoğunun kendinden çıktığı bir peşin hüküm (Spinoza 1965: 63). Doğa bir ereğe göre eylemde bulunmaz. Tanrı ya da doğa dediğimiz o ezeli ve sonsuz varlık, var olan aynı zorunlulukla işler (eyler), o aynı zamanda işlediği şey ile vardır. Öyle ise Tanrı'nın ya da doğanın niçin etki yaptığı (işlediği) ve niçin var olduğunun sebebi, bir ve aynı şeydir.

Hiçbir erek için var olmadığından, hiçbir ereğe göre tesir icra etmez ve var oluşu gibi etkisinin de ne ilkesi, ne de ereği vardır (Spinoza 1965: 271).

Aslına bakılacak olursa erekçi (finalist) doktrin Tanrı'nın kusursuzluğunu ortaya koymak isterken, tam tersine Tanrı'nın mükemmelliğini yadsımaktadır (Spinoza 1965: 72). Tanrı'nın bir ereğe göre çalışması; kendinde eksik olan bir şeyi istemesi, bir eğiliminin olması demektir ki, bu da Tanrı'nın eksiksizliğini ortadan kaldırır. Hatta Spinoza'ya göre erekçi doktrin, yani her şeyin belli bir amaç için yapıldığını ileri süren öğretisi, doğayı tersine çevirmektedir. Gerçekten de bu görüşe göre, önce yaratılmış ya da gerçekleşmiş bir şeyin var olma nedeninin, daha sonra yaratılacak bir şeye hazırlık olduğuna inanırsak, o ikinci şeyin birincinin nedeni olduğunu düşünmemiz gerekir ki, bu da doğayı tersine çevirmek, neden olanı sonuç, sonucu ise neden olarak görmek demektir. Bir çatıdan düşen taşın o an oradan geçen birinin başına düşüp onu öldürdüğünü varsayalım. Bu durumda, adamın ölümünün nedeninin taşın düşmesi olduğunu, taşın düşmesinin neden, ölümün ise sonuç ya da etki olduğunu söylememiz gerekir. Fakat taşın düşmesinin, adamın tam o anda oradan geçerken gerçekleşmesinin rastlantı olmadığını, taşın zaten adamı öldürmek için düşmüş olduğunu söylersek, o zaman adamın ölümünün neden, taşın düşmesinin de sonuç olduğunu düşünmüş oluruz ki, bu da doğayı tersine çevirmektir (Fransez 2004: 153-154).

Spinoza'nın Tanrı'sı edilgi (passion) sizdir (Spinoza 1965: 389), çünkü eksiksizdir, hürdür ve hiçbir gaye peşinde gitmez, hiçbir kurban istemez, kendi kanununa itaat etmeyi emreden bir senyör değildir (Spinoza 1965: 444). Tanrı hakkında teolojik anlatım tarzında değil de felsefi olarak konuştuğumuzda, Tanrı'nın herhangi bir insan gibi bir şeyi arzu ettiğini ya da onun bir şeyden hoşlanıp hoşlanmadığını, bütün bu insani özelliklerin Tanrı'da bulunduğunu söyleyemeyiz der Spinoza. İnsan-biçimci (antropomorfik) Tanrı anlayışı Spinoza için kabul edilemez (Hünler 2003: 19). Blyenbergh'e mektuplarında Spinoza, teoloji Tanrı'yı sıklıkla ve akli bir biçimde tam (mükemmel) bir insan gibi sunar, Tanrı'nın insan gibi kötü eylemlere kızdığını güzel eylemlerden hoşlandığını söyler. Felsefi dilde Tanrı'nın bir insan gibi bir şeyi arzuladığı söylenemez. İyi ve kötü eylemler, gerçekte bütün şeyler Tanrı'nın sonsuz yasalarından çıkan zorunluluklardır (Elwes 1951: 347).

Teolojideki Tanrı kavramı Spinoza'da anlamını yitirir. Onun Tanrı'sı evrenin dışında, evreni kendi özgür iradesi ile yaratmış ve yarattıklarını yüce kral gibi yöneten, onları cezalandırıp ödüllendiren bir konumda değildir. Sıradan insanlar Tanrı'nın gücünden (potentia), Tanrı'nın tüm şeyler üzerindeki özgür istencini ve hakkını anlarlar, bundan dolayı da şeylerin genellikle olumsal olduğu düşünülür. Çünkü derler ki, Tanrı her şeyi yok etme ve hiçliğe düşürme iktidarına (potestas) sahiptir. Bunlar sıklıkla Tanrı'nın gücünü kralların gücüyle karşılaştırırlar ki, bu Tanrı'yı doğru anlamaktan uzaktır (Negri 2005: 137).

Spinoza'nın Tanrı'sı yaratıcı değildir, üretkendir. Aradaki fark şudur: Yaratıcı, kendi özgür iradesi ve kararı ile yaratır, oysa Spinoza'ya göre Tanrı'nın gücü, sonsuz olanaklara sahip yüce bir irade değil, karşı konulmaz bir üretim yetisidir. Tanrı, tüm şeylerin (tikel varlıkların) içinde bulunan yaşamın ta kendisidir. Tanrı'nın ya da doğanın hiçbir amacı hiçbir hedefi yoktur. Tanrı, istekleri, hisleri, heyecanları, amaçları, kişiliği olan bir varlık değildir. Tanrı, kendi doğasındaki zorunluluk altında üretir. Tanrı'nın

kendi doğasındaki zorunluluğa göre hareket etmesi, onun özgür olmadığı anlamına gelmez. Tanrı özgürdür, şu anlamda ki; hiçbir güç onu dışarıdan başka türlü davranmaya zorlayamaz. Ama Tanrı'nın özgürlüğü keyfilik de değildir, kendi yasalarındaki zorunluluk içinde hareket eder. Tanrı'nın yasaları doğa yasaları ile aynı şeydir ve bu yasaları, yani doğanın seyrini Tanrı bile değiştiremez. Evren bu yasalar çerçevesinde sürekli bir oluşum, devam etmekte olan bir süreçtir (Fransez 2004: 134-135).

Tanrı gerektirilmezliktir, çünkü o kendi kendini gerektirmenin sonsuz gücüdür. Tanrı şeyleri kavradığı için meydana getirmez ve meydana getirdiği için tasarlamaz, meydana getirmek ve tasarlamak onda bir ve aynı şeydir (Spinoza 1965: 435). Tanrı kendini anladığı zorunlulukla hareket eder ve nasıl ki Tanrı'nın kendini anlaması, tanrısal doğanın zorunluluğundan geliyorsa, Tanrı'nın sonsuz kipte sonsuz şey üretmesi de yine aynı zorunluluktan gelir. Tanrı'nın gücü, Tanrı'nın etkin özünden başka bir şey değildir. Bu da Tanrı'nın özgürlüğünün, bir irade özgürlüğü ya da keyfiyet olmadığını, kendi zorunlu doğasına göre hareket ettiğini gösterir.

Etiğin amacı, insanı anlamak, tutku ve heyecanlarına neden (zorunlu olarak) tutsak düştüğünü ve herhangi bir kurtuluş olanağı olup olmadığını ortaya çıkarmaktır. İşte bunu yapabilmek için işe Tanrı'dan başlamakta daha makul ve başka bir yol olamaz. Çünkü Tanrı her şeyin nedenidir ve evrendeki her şey sadece nedenin bilinmesi suretiyle anlaşılabilir. Etkinin bilinmesi nedenin bilinmesine bağlıdır ve onu içerir (Spinoza 1965: 6) ifadesi bunu gösterir. Tanrı, var oluşun etker nedeni olması bakımından oluşa göre nedendir, her şeyin özünün nedeni olması bakımından varlığa göre nedendir (Spinoza 1965: 438).

Herhangi bir şeyi -bu arada insan doğasını- bilmek için tümdengelimli olarak, nedenden sonuca doğru hareket etmekten başka çare yoktur. İnsanın doğasının anlaşılması doğanın tümünün anlaşılmasına bağlıdır. Halbuki insanların genelde yaptığı bunun tam tersidir. İnsanın doğasından yola çıkarak Tanrı'ya bir şeyler atfetmeye, yani tümevarımlı olarak eldeki sonuçtan yola çıkarak nedeni anlamaya çalışmaktır ki, bu saçmadır. Öyleyse bu durumda önce Tanrı'yı anlamak gerekir (Fransez 2004: 138-139). Tanrı'nın tavırları olan sonlu tekil şeyleri anlamak da, onu ve onun zorunlu tabiatını anlamakla mümkündür.

Töz, kendini sıfatlarda açıklar, sıfatlar ise tözü açıklar ve kendi paylarına kiplerde açıklanırlar, kipler de sıfatları açıklar. İçerimleme de hiçbir şekilde açıklamanın karşıtı değildir. Açıklayan tam da bu sayede içerimlemekte, açındıran ise kuşatmaktadır. Doğa, açıklama ve içerimlemenin ortak düzenidir. Açıklama Spinoza'da kuvvetli bir terimdir. Açıklama ve içerimleme birbirlerinden bir tek yerde, upuygun olmayan fikirde koparlar. Bunun nedeni, upuygun olmayan fikrin her zaman şeylerin karışımıyla ilgili olması ve bir bedenin bir başka beden üzerindeki etkisini saklamasıdır; bu fikir, nedenlere ilişkin bir anlamadan yoksundur, yani doğa düzeninin ve yasasının bilinmesinden uzaktır. Upuygun olamayan fikir, anlama gücümüzü içerimler ama onun tarafından açıklanmaz, dışsal bir şeyin doğasını kuşatır ama bu şeyi açıklamaz. Açıklamayla içerimlemenin özdeşliğini temellendiren şey anlamadır. Tüm şeyler Tanrı'nın hem biçimsel hem de nesnel olarak açıklamaları ve içerimlemeleridir (Deleuze 1988: 68).

Saf bir ontoloji projesi çerçevesinde, nasıl oluyor da Spinoza bu saf ontolojiye etik demektedir? Spinoza'nın saf ontolojisi mutlak olarak sonsuz ve biricik bir konum çerçevesinde sunulmuştur. Spinoza'nın ontolojisinde var olan şeyler varlıklar olmayı bırakarak, Spinoza'nın tavırlar (tarzlar) dediği şeylere dönüşecektir. Var olanlar varlıklar değildirler, varlık olarak sonsuz tözden başka bir şey yoktur. Var olan şeyler olarak bizler artık varlıklar değiliz, mutlak ve sonsuz tözün var olma tarzlarıyız. Biz varlıkta varlık tarzlarıyız, bir etiğin nesnesi budur, bu bir etolojidir. Ahlakta ise aksine birbirine sıkı sıkıya kenetlenmiş iki şey söz konusudur. Söz konusu olan bu şeyler öz ve değerlerdir. Bir ahlak bizi öze, yani özümüze çağırır ve bu çağırışı değerler aracılığıyla yapar. Bu, varlığın bakış açısı değildir. Bir ahlakın, ontolojinin bakış açısından kurulabileceğini sanmıyorum. Neden? Çünkü ahlak her zaman varlıktan üstün bir şey gerektirir; varlıktan üstün olan bu şey Bir'in rolünü oynar, varlıktan üstün olan bir Bir'dir. Gerçekte ahlak yalnızca var olan her şey değil, varlığın kendisini de yargılama girişimidir. Ama varlığı varlıktan üstün bir makam adına yargılayabilirsiniz ancak (Deleuze 2000: 111-112). Etik, varlığın içkin modunun (kipinin) bir tipolojisidir, ahlak ise aşkın değerlerden söz eder. Ahlak yargı sistemidir, fakat etik yargı sistemini yıkar (Deleuze 1988: 23).

Etik sözcüğü her ne kadar ahlak felsefesi, ahlaklılık gibi anlamlara da gelmekte ise de, bu kavramlar Spinoza'nın etiğini açıklamaya pek de uygun düşmezler. Sözelimi, Spinoza'nın etiğinin, ödevlerimizi yerine getirmek suretiyle nasıl iyiliğe kavuşacağımızı anlatan bir ahlak felsefesiyle hiçbir benzerliği yoktur. Etika, tam tersine, alışlagelmiş düşüncede ve günlük yaşamda ahlaqsızlık, zayıflık v.b. gibi olumsuz sıfatlarla nitelendirilen davranış, tutum ve ruh hallerimizi anlamak suretiyle, nasıl özgürlüğümüzü gerçekleştirebileceğimizi izah eden bir kitaptır. Genelde din ve ahlak sistemleri, ahlaqsızlıklarımızla mücadele etmemizi öğütlerken, Etika bize onları anlamaya çalışmamız gerektiğini söyler (Fransez 2004: 132-133).

Spinoza etiğinde değerlendirmeye yer yoktur, yapılması gereken çözümleme ve betimlemedir. Değerlendirme yapmak, Tanrı'nın içkin değil aşkın olduğunu ve erekselliği kabul etmektir. Spinoza'nın ereksel nedeni kabul etmemesini, onun insan ve insan doğasının arasını veya doğanın bir kısmı ile doğanın tamamının arasını ayırdığı şeklinde anlamamak gerekir. Ona göre şeylerin doğasını değil, sadece imajlarını kavrayabilenler, doğanın bir parçası olduklarını göz ardı ederek şeylerin kendisinde düzen olduğuna inanırlar (Mason 1997: 124, Balibar 2010: 27). Tanrı'nın zorunlu varlığı ve her şeye içkin oluşu; hem Tanrı'nın hem de Tanrı'nın zorunlu tabiatının üretimi olan sonlu tekil şeylerin, olduğundan başka türlü olamayacağı, gaye nedene göre değil zorunlu nedene göre hareket edebileceğini gösterir. Öyleyse Tanrı ve onun üretimi olan her şey zorunlu olarak var olduğundan ve hareket ettiğinden; olumsal hiçbir şey yoktur, dolayısıyla da değerlendirme yapılamaz. Esas olan, zorunluluğun farkında olup onu anlamaya çalışmaktır. Ancak bu şekilde hareket etmek, kendi doğasına göre davranmak, yani özgür olmak demektir. O halde Spinoza'ya göre özgürlük, özgür istenç olmayıp, doğadaki belirlenmişliği kavramak, bir başka ifadeyle akla uygun davranmaktır. Spinoza'nın baş yapıtı olarak nitelendirilen Etika'ya baktığımızda ana temanın bu olduğunu görürüz.

Etika'nın bütün çabası, özgürlük ile istenç arasındaki geleneksel bağı kırmaktır. Bu özgürlük, ister bir seçme ve hatta yaratma kudreti (kayıtsız kalma özgürlüğü) olarak,

ister kendini bir modele göre düzenleme ve bu modeli gerçekleştirme kudreti (aydınlanmış özgürlük) olarak kavransın. Tanrı'nın özgürlüğü bu şekilde, yani bir despotun ya da bir yasa koyucunun özgürlüğü gibi kavrandığı anda; ya fiziksel olumsuzluğa ya da mantıksal olanaklılığa bağlanmış olur ki, bu da Tanrı'nın gücünün tutarsızlığı anlamına gelir, çünkü var olandan başka bir şey yaratabilecek durumdadır, ya da daha kötüsü Tanrı'ya bir güçsüzlük atfedilmiş olur, çünkü gücü olanaklılık modelleriyle sınırlanmış bulunmaktadır (Deleuze 1988: 69).

Özgürlüğü yadsımayan Spinozanın temel ilkesi, özgürlüğün kesinlikle istencin özelliği olmadığı yolundadır. İstenç, özgür neden olarak adlandırılmaz, mutlaka bir neden tarafından belirlenmiştir ve bu nedensellik zincirleme şeklinde sonsuza kadar gider. Gerçek şudur: İstenç, Tanrı'nın tabiatının ya da özünün bir parçası, yani özgür bir neden değildir. Zorunluluk, var olan her şeyin biricik kipliği olduğundan, özgür denmesi gereken tek neden, sadece kendi doğasının zorunluluğuyla var olan ve eylemeye sadece kendisi tarafından belirlenen nedendir. Bu da, sonsuz sıfatları olan, hem kendi kendisinin hem de var olan her şeyin nedeni olan Tanrı'dır. Tanrı özgürdür, çünkü her şey onun özünden zorunlu olarak oluşmaktadır. Tanrı'nın kavrayışında olanaklılık, üretiminde olumsuzluk yoktur. Öyleyse özgürlüğü tanımlayan, zorunluluğun kendisidir, istenç değildir.

Var olan tekil şeylerin tümü, Tanrı tarafından üretilmiş olduklarından başka bir şekilde ya da düzende olamazlar (Spinoza 1965: 55). Diğer taraftan, Tanrı onları zorunlu olarak üretir, ne onları üretmeyi atlayabilir ne de olduklarından farklı üretebilir (Spinoza 1965: 36). Spinoza açısından bu, Tanrı'nın ve sonlu tekil şeylerin-doğal olarak insanın-özgür olmadığı anlamına gelmez. Bu düşünce şartıcı gelebilir, ama kullanılan terimlere yüklenen Spinoza'ca anlam göz önünde bulundurulursa paradoksal bir durum oluşmaz. Kendi tabiatının zorunluluğuyla var olan ve eylemlerinde öz belirlenimli (self-determinasyon) olan Tanrı özgürdür, ama üretmeme ya da ürettiklerinden başka şeyler üretme anlamında özgür değildir. Zorunluluk ve zorlama kavramlarını birbirinden ayıran Spinoza, zorunluluğun özgürlüğe engel olmadığını, aksine özgürlüğün kendisi olduğunu söyler (Spinoza 1965: 5).

Tanrı, var olma ve eylemede hiçbir zorlama altında değildir. Onun özü var oluşunu kuşatır. Ama şeylerin özü var oluşunu kuşatmaz, dolayısıyla onların özgürlüğü, ilk ve hür neden olan Tanrı'nın özgürlüğü gibi mutlak özgürlük değildir. Tanrı'nın tavrı olan tekil şeyler -doğal olarak insan- ancak öz ve var oluşlarının nedeni olan tanrısal tabiatı, bir başka ifadeyle tanrısal yasayı (zorunluluğu) anladıkları ve ona uygun davrandıkları nispette özgürdür. Özgürlüğün insana özgü türünün mutlak özgürlük değil, dereceli ya da sayısal özgürlük olduğuna "...daha hür yaşamak için..." (Spinoza 1965: 362) ifadesi delildir. İnsan özgürlüğü derecelidir, az ya da çok olabilir. Çünkü aklını sürekli kullanması insanın gücünde değildir ve insanın özgürlüğün zirvesinde olması mümkün değildir.

İnsana özgü olan dereceli özgürlükte, insanın özgürlüğünün derecesinin yüksek olması; onun eylemlerinin nedeni olmada kendisinin daha yakın olmasına, yani kendini belirlemede olabildiğince kendinin etkin olmasına bağlıdır. İnsanın eyleminde başkasından ne oranda etkilendiği onun özgürlüğünün derecesini belirler. Şöyle ki; insanın etkilenişinin artması özgürlüğünün azalması, etkilenişinin azalması ise

özürlüğünün artması demektir. Bu da, insanın akla göre hareket edip etmemesine bağlıdır. İnsan ne kadar rasyonel davranırsa başkasının yardım ve etkisine o oranda az ihtiyaç duyar ve daha çok özgür olur (Kısner 2011: 32-33). İnsanın rasyonel davranması; doğadaki belirlenmişliği kavraması ve ona göre hareket etmesi, istenç ya da iradenin bir nedenle gerektirilmiş olduğunu bilmesidir. İşte insan bunu başarabildiği oranda zorunluluğun yolunu takip edecek ve özgür olacaktır.

Kendi doğasında var olmayan insan, mutlak anlamda kendi doğasında eyleme özelliğine sahip olamayacak, yani her zaman aklın yolunu takip edemeyecek, kendi dışındaki tekil şeyler tarafından etkilenişine bağlı olarak duygulanışın yolunu izleyecektir. Aklın değil duygulanışın yolunu izlemek ise, zorunlulukla değil zorlama ile hareket etmek anlamına gelir, yani özgür olmayışlıktır. İnsan tabiatı gereği etkilenime açıktır, ama bunu olabildiğince azaltabilir ve özgürlüğünü artırabilir. Fakat asla kendi doğasını değiştiremez, yani tam anlamıyla duygulanıştan kurtulup aklın yolunu izleyemez, dolayısıyla da Tanrı gibi mutlak özgür olamaz.

Tanrı ya da doğa dışında hiçbir şey, başka şeylerin müdahalesinden muaf veya özgür değildir. Çünkü Spinoza'ya göre, yalnızca Tanrı ya da doğa kendi tabiatının zorunluluğuyla eylemde bulunur. Bu durumda yalnızca Tanrı self-determinasyonun, öz-belirlenimin ta kendisi olarak eyleyebilir, dolayısıyla yalnızca o tam anlamıyla özgürdür, ama yine de bu özgürlük determinasyondan başka bir şey değildir (Hünler 2003: 24-25).

Spinoza, insanın sınırlı bir özgürlüğe sahip olduğunu, kendi doğasında var olma ve eyleme özelliğinin sadece Tanrı'ya ait ve mutlak özgürlüğün de ona özgü olduğunu kabul eder. Çünkü özgürlük, kendi doğasından zorunlu olarak var olan varlık olma şartını içerir. Diğer bir deyişle, özgür bir şey bütünüyle kendi kendinin nedenidir (Kısner 2011: 18-19). Spinoza'nın, sırf kendi tabiatının zorunluluğu ile var olan ve etkinliği yalnız kendisi ile gerektirilmiş olan şeye özgür diyorum (Spinoza 1965: 5) şeklindeki özgürlük tanımı da bunu göstermektedir. Spinozacı zorunluluk doktrini, Tanrı da dahil her şeyin, başka türlü olabilmesine ruhsat vermez. Tanrı başka türlü de olabilirdi ya da üretebilirdi demek, yani Tanrı'nın ediminde seçeneklerinin olduğunu söylemek, eksikliklerdir, yanılgıdır. Bu, Tanrı'nın tabiatına ve doğal olana aykırıdır. Dolayısıyla Tanrı'nın özgür tercihleri, onun zorunlu tercihlerinden başka bir şey değildir.

Kendisi gibi 17. yy. rasyonalisti olan Descartes'tan izler taşıyan Spinoza, onun Tanrı ve ruh anlayışını kabul etmemekte ve onun istenç kuramını oldukça tehlikeli bulmaktadır. Spinoza'ya göre insan zihni, doğanın bir parçası olarak doğal yasa (tanrısal yasa) nın hükmü altındadır. İstenç kuramı ise, insan zihnini, sanki doğanın evrensel yasalarına boyun eğen bir şeyden değil de, doğanın etki alanının dışında bir şeyden söz eder gibi ele almakta, insanı doğanın dışında doğayı rahatsız eden bir unsurmuş gibi, sanki krallık içinde krallık gibi algılamaktadır. Descartes, insanın kendi eylemleri üzerinde mutlak bir egemenliği olduğunu ileri sürüyor, böylelikle insanın zaaf ve tutarsızlıklarını, nedensel süreçlerin gücüne değil de, insanın kusurlu oluşuna bağlamış oluyordu. Bu görüş, Spinoza'ya göre yalnız yanlış değil, aynı zamanda anlayışsızlığın temeli olarak tehlikeli görünüyordu (Fransez 2004: 121-122, Bumin, 1996: 73).

Ona göre ruhta mutlak ya da hür hiçbir irade yoktur, ruhun şu ya da bu şeyi istemesi nedenle gerektirilmiş olup, o da yine bir başka nedenle gerektirilmiştir ve bu

sonsuzca böyle gider. Ruh, Tanrı'nın sonsuz sıfatlarından biri olan düşüncenin gerektirilmiş bir tavrıdır, bundan dolayı da o aksiyomlarının hür nedeni olamaz, başka bir deyişle o istemek ya da istememek şeklinde mutlak bir yetiye sahip olamaz, onun şunu ya da bunu istemesi bir nedenle gerektirilmiş olmalıdır ki, bu neden de bir başka nedenle ve bu başka neden de yine başka bir nedenle vb. gerektirilmiştir (Spinoza 1965:146).

Descartes'ın iradenin anlama yetisinden ayrı ve onun erişiminin ötesine geçen bir özgürlükle donanmış olduğu yolundaki önermesini reddeden Spinoza, özgürce olumlama ya da yadsıma imkanını da safi hayal olarak değerlendirir. Descartes'ın tersine, iradeyi gerçek bir yeti olarak değil, sadece bir sözcük olarak nitelendirir. Gerçekte var olan tek tek isteklerdir, bunları belirleyen genel bir isteme yetisi, yani bir irade yoktur. Bu tek tek istekler de dışsal nedenler tarafından belirlenmektedir (Norgunk 2008: 31). Descartes'da istem, P. F. Moreau'nun belirttiği gibi 'mutlak ve temel bir karar alma gücü' olarak önemli bir işleve sahiptir. Bu güç, daha çok öncesizlik, daha önce gelenden kopuş, yepyeni olana yöneliş ya da yaratım yeteneği olarak ortaya çıkar. O, nedeni olmayan ya da kendi kendisinin nedeni olan ve mevcut olanı aşarak yeni bir gerçekliği ortaya koyan ve bir özgürlük edimi kaynağı olarak tasarılanır (Bumin 1996: 72).

Önce gelenden kopuşu ve sonra geleni yaratma yönelimini kabul etmeyen Spinoza, nedensizlik izleniminin yanılısına olduğu görüşündedir. Bu izlenimin, bir nedenle gerektirilmiş olmayışından değil, bilinmeyişinden kaynaklandığını belirtir. Etika'da konuya ilişkin şu ifadeler yer alır: İnsanlar özgür olduklarını zannederek aldaniyorlar ve bu sanı, yalnızca eylemlerinin bilincine sahip olmaları ve onları gerektiren nedenleri bilmemelerinden kaynaklanıyor. Onların özgür oldukları düşüncesi, eylemlerinin nedenlerini bilmemelerine dayanmaktadır. Eylemlerinin isteme dayandığı söylemleri, hiçbir düşünceye karşılık gelmeyen sözcüklerdir (Spinoza 1995: 64,128).

Spinoza bize şunu demektedir: Sonuçta eyleminizin bağlanacağı şeyin imgesini siz seçmiyorsunuz. Bu sizin elinizde olmayan bir sürü neden ve etkiyle ilgili bir şeydir. Şunu asla diyemezsiniz: Başka türlü de yapabiliyordim. O, iradeye inananlardan biri değildir ve onun felsefesinde şeylerin imgelerini eylemlere bağlayan şey tam bir determinizmdir. Daha iyi bir durumda olabilirdim ama değilim diyebilir miyim? Spinoza bu konuda çok ketum görünüyor. Blyenbergh'e mektuplarında şunu diyor: Daha iyi bir durumun bende eksik olduğunu bile söyleyemem. Düşünce duygusal bir iştahım var, gerçek aşka sahip değilim dediğimde; bu bir şeyden yoksun olduğum anlamına mı gelir? Spinoza'ya göre hiçbir şey anlama gelmez. Yalnızca zihnimin bende bulunan bir durumla bulunmayan bir durumu karşılaştırdığı anlamına gelir ve bu gerçek bir ilişki olmayıp, zihnin yaptığı saf bir karşılaştırmadır. Spinoza o kadar ileriye gider ki, şunu da söyler: Bu sanki bir taşın görme yeteneğine sahip olmadığını söylemek gibidir. Düşünce bir duygusal iştah hissettiğimde, daha yüksek bir aşktan yoksun olduğumu söylemek, taştan bahsederken onun görme yeteneğine sahip olmadığını söylemek kadar budalacıdır (Deleuze 2000, 49-50).

İstem, erek ve özgürlük kavramları, hep birlikte doğa-insan ilişkisine ve insanın doğasına moralist yaklaşımı belirler. Bu üç terimden istem, Spinoza'ya göre, hiçbir açık düşünceye karşılık olmayan bir terim, özgürlük bir yanılısına, erek ise bilgisizliğe

dayalı bir önyargıdır ve bu üç terim hep birlikte insan-biçimci bir kozmos ve Tanrı tasarımı oluşturur. Oysa Spinoza, Tanrı için olsun insan için olsun, hiçbir ayrıcalıklı, aşkın (transcendant) düzleme yer vermeyen, ilkesi içkinlik (immanence) olan bir doğa tasarımının çerçevesini çizer. Bu çerçevede insan, tıpkı diğer doğal varlıklar ve onun ruhunda olup bitenler de tıpkı doğal olaylar gibi, soğukkanlı bilmenin konusu olacaktır. İnsanın içinde olup bitenler, doğanın çok daha büyük olan diğer alanlarında olup bitenler gibi, aynı evrensel belirlenimin zorunlu bir biçimde düzenlediği sürecin parçasıdır (Bumin 1996: 73-74, Hünler 2003: 56).

Spinoza yaşama, sorunları kendi bireysel koşullarından kaynaklanan 'Ben'in bakış açısından değil, insan bireyini Tanrı'nın bir tavrından ibaret olan ve her şeyi yöneten yasalar tarafından yönetilen bir varlık olarak gören saf ve tarafsız bir mantıkçının bakış açısından bakar. Yaşamda sorunlar 'Ben'in bireysel koşullarından, kendi bakış açısından kaynaklanır. Spinoza, etik düşüncelerini tam da bu objektif ve kişisiz dünya görüşü üzerine inşa eder ve şeyleri zaman boyutu altında gören yanıltıcı perspektifi aşarak, Tanrı'ya ait olan mutlak yaklaşıma ulaşmamız gerektiğini savunur. Spinoza'ya göre, ancak o zaman gerçekten özgürleşebileceğiz ve ancak entelektüel özgürlük içinde kendimizi gerçekleştirebileceğiz (Scruton 2002: 84).

Spinoza'ya göre, insan ancak, kendi doğasının yasalarıyla, bir başka ifadeyle, tanrısal yasalarla uyumlu bir şekilde var olma ve eylemde bulunma gücüne sahip olduğu ölçüde özgür bir insan olabilir. Bu da ancak araştırma, farkına varma, anlama ulaşma ile gerçekleşir. Böyle bir özgürlük, insan eylemlerinin zorunluluktan kurtulduğu anlamına gelmez. İnsan eylemlerini, tesadüfi olduğu için özgür sayan istenç özgürlüğü düşüncesini bir kenara bırakmak gerekir. Spinoza'ya göre, olasılık ve olabilirlik düşüncesi, doğanın gerçek özelliklerini değil, yalnızca aklımızın kusurlarını yansıtır ve bu tür düşünceler bilgi eksikliğinden kaynaklanır. İnsan eylemlerinin nedensel zorunluluktan değil de olasılıklar arasında seçimden kaynaklandığı şeklindeki özgürlük düşüncesi, cahillüğimizi kutsallaştıran türden bir düşüncedir. Bu durumda, bir taş kendi isteğiyle devindiğini ve bir çocuk özgür iradesiyle süt emdiğini düşünecektir (Spinoza 1965: 169). İşte, yalnızca kendi arzularının farkında olduğu, ancak bu arzuyu belirleyen nedenler hakkında bilgi sahibi olmadıkları olgusundan oluşan, doğanın yasasını ya da aklın yolunu göz ardı eden insan özgürlüğü böyle bir şeydir. Oysa Spinoza'ya göre çocuk, sütü istememe istencine sahip olmadığı, yani başka türlü eyleme seçeneğinin bulunmadığının farkında değildir. Aynı şekilde oç alma güdüsüyle hareket eden öfkeli insanın, kaçma güdüsüyle hareket eden korkak insanın eylemi de özgür seçimin ürünü değildir (Fransez 2004: 212-213).

Öyleyse insanı belli bir şekilde eylemde bulunmaya iten, onun özgür seçimi değil, zorunluluktur. İnsan belli koşullarda belli biçimde eylemde bulunur. Spinoza'ya göre istenç, özgür bir neden değil, zorunluluk ürünüdür. İnsanın en büyük yanılsamalarından biri; kendisini seçimlerinde, yargılarında, bir şeyi yapma ya da yapmamada özgür sanması, nedensellik zincirinin farkında olmamasıdır. İstenç, Spinoza'ya göre, bırakınız insanı, Tanrı'nın bile tabiatında yoktur. Tanrı, kendi yasalarından önce var olan, yasalarından ayrı, onların dışında bir şey değildir. Tanrı'nın gücü, bir şeyi üretip üretmemesine karar vermesinde değil, tüm şeylerin var oluşunu ve eylemini belirleyen özündedir.

Sebastian Carassai “Bize bir fırtına gönderdiğinde ve bizi ıslattığında tabiatı ahlaksızlıkla suçlamıyoruz. Öyleyse bize zarar veren insana neden ahlaksız diyoruz? Bu durumda istemli hareket eden bir irade, diğer durumda ise bir zorunluluk bulunduğu karar verdiğimiz için. Ama bu ayrım bir yanılgıdan başka bir şey değildir” diyen Nietzsche'nin Spinozacı zorunluluk düşüncesine sadık kaldığını belirtmektedir (Akal 2004: 101).

Özgür istençlerin insan kusurları ve kötülükleri karşısında tutumları; alay etmek, hor görmek, nefret etmek ya da ikiyüzlü bir biçimde şaşırarak iken, Spinozanın sadece anlamaktır. Spinoza'ya göre bunlar, insanın doğanın düzenine tabi olduğuna değil de bu düzeni bozduğuna, kendi eylemleri üzerinde mutlak bir egemenliği olduğuna ve kendi kendini belirlediğine inanırlar. Bu yüzden de insanın güçsüzlüğünün ve tutarsızlığının nedenini, doğanın evrensel gücünde değil de, insanın tabiatının bilmem hangi kusurunda ararlar ve bu kusur yüzünden de ona acır, onunla alay eder, onu küçümser, çoğu zaman da ondan nefret ederler. Oysa yapılması gereken, insanın duygu ve eylemlerini tanımaktır, tiksirmek ya da alay etmek değildir (Fransez 2004: 214-215). Politik İnceleme'de şöyle der: Sevgi, nefret, öfke, kıskançlık, kibirlilik, acıma gibi ruhun devimleri olan insani duyguları, kötülükler olarak değil, insanın tabiatının özellikleri olarak göz önüne aldım. Bunlar sıcaklığın, soğukun, fırtınanın, yıldırımın ve tüm hava durumlarının, havanın doğasına ait olması gibi insanın tabiatına ait olan var olma tarzlarıdır (Spinoza 2009: 13).

İnsan tabiatının sadece aklın buyruklarına göre yaşayacak şekilde düzenlenmiş olmadığı, onun akıldan ziyade arzusuyla davranmasından açıktır. İnsan aklıyla ya da duygularıyla her ne yaparsa yapsın doğanın yasalarına ve düzenine göre yapar (Spinoza 1965: 281, 2009: 17). Nasıl ki kil, çömlekçi tarafından şekillendirilmekte, farklı biçim ve işlevlere sahip çömlükler yapılmaktaysa, bizler de aynı şekilde Tanrı'nın iktidarı altındayız (Spinoza 2009: 23). Kendine biçim verilen, biçim verene, beni niçin böyle yaptın der mi? Ya da çömleğin aynı kil yığından bir kabı onurlu iş için ötekini bayağı iş için yapmaya hakkı yok mu (Norgunk 2008: 124)? Öyleyse, ruhun devinimi olan duyguların da, tanrısal tabiatın zorunluluğundan kaynaklandığını, nefret, öfke, kıskançlık v.b. şeylerin de kötülükler olmadığını bilmek gerekir ki, bu da ancak akıl sayesinde olacaktır. Bir şeyin kötü ve katlanılmaz olması, bulanık, sakat ve karışık bir tarzda görmeden kaynaklanır (Spinoza 1965: 363). Kötülük, doğanın kendisinde olan değil, gerçek bilgiye sahip olmayan insanın ona atfettiği bir niteliktir (Akal 2004: 150). Doğadaki bir şey bize gülünç, saçma ya da kötü geldiğinde, bunun nedeni şeyler hakkında kısmi bir bilgimiz olması ve Doğanın tamamının düzeniyle iç bağlantılarının büyük bölümünden habersiz olmamızdır (Spinoza 2010: 232).

Şeyleri kendilerinde oldukları gibi kavramak ya da gerçek bilginin önünde engeller olan bu tür duygulardan uzak durmak, rasyonel davranmakla olacaktır. Bu durum insanı özgür olmaya götürecektir. O halde özgürlük aklın sağlamlığına ve gücüne bağlıdır, bir başka ifadeyle özgür olmak, zorunluluğun farkında olmak ve ona tabi olmaktır. Bu açıdan bakıldığında Spinoza'nın özgürlüğü, Fransez'in ifade ettiği gibi bir dış özgürlük değil, iç özgürlüktür (Fransez 2004: 311). Spinoza düşüncesi, her şeyden önce bir iç özgürlük arayışıdır, bu da kendi doğasının yasalarına, özünün ve var oluşunun nedeni olan Tanrı'nın yasalarına tabi olmasına bağlıdır. İnsanın kendi

doğasına göre yaşaması özgürlüğün ta kendisidir, hatta Tanrı'nın özgürlüğü bile kendi doğasındaki zorunluluğu yaşamasından ibarettir.

Spinoza'ya göre, zorunluluk özgürlüğü kuşatır. İnsan kendisini belirleyen şeyi kabul etmeyerek değil onu anlayarak özgürleşir (Akal 2006: 39). İnsanlar özgür istemleriyle saptadıkları ereklere gerçekleştirmek üzere eylediklerini düşünmekle ve bu düşüncüyü Tanrı'ya da yansıtmakla, Spinoza'ya göre yanılmaktadırlar. Özgür istem sahibi insan anlayışı, insanın kendi hakkındaki bilgisizliğinden başka bir temele dayanmaz. Tam bir akılcı olarak Spinoza, gerçek neden (causa) ile sebebin (ratio) özdeş olduğunu düşünür. Causa sive Ratio (Bumin 1996: 70).

Öyleyse sıkı bir belirlenimciliğin olduğu varlık düzeninde insanın ayrıcalıklı olduğunu düşünmek saçmadır. İnsanda özgür istenci var sayan ereksel neden, doğru bir nedensellik anlayışına dayanmaz. Çünkü ereksel neden, ereği düşünen bilinci ve bu bilince sahip olan insanın eylemlerini nedenselliğe değil, özgür istence dayandırır. Dolayısıyla ereksellik, özünde nedensizlik, belirlenmemişliktir. Özgür istencin olduğunu düşünen insan, kendi isteklerini ve iştahlarını bilmekte, ama onların nedenini bilmemekte ve bu yüzden de özgürce, nedensiz olarak eylediğini düşünerek yanılmaktadır. Etika'da, deney ve akıl bize insanların kendi eylemlerini bildikleri halde eylemlerini gerektiren nedenleri bilmemelerinden dolayı kendilerini özgür zannetdiklerini öğretiyor (Spinoza 1965: 170) diyerek, ereksel neden düşüncesini yadsımaktadır.

Eylemlerimizin nedenselliğini ne kadar çok bilirsek, rastlantısallık ve olasılıkla ilgili düşüncelerimize o kadar az yer ayırırız. Ne var ki, nedensellik bilgisi özgürlüğe olan inancı geçersiz kılmaz, tersine onu haklı çıkarır. Köleliğimizi oluşturan şey, imgelemden kaynaklanan aldatıcı bir özgürlük düşüncesidir, zira şeylerin tesadüfiliğine inancımız aklımızın pasif olmasından kaynaklanır. Şeyleri ne kadar çok zorunlu görürsek -yeterli düşünce vasıtasıyla kavırsak- onlar üzerindeki gücümüzü o kadar çok artırır ve o ölçüde de özgür hale geliriz. Özgürlük, zorunluluktan özgürleşmek değil, tersine zorunluluk bilincine sahip olmak anlamına gelir. Aklımız matematiksel bir kanıtla, tümüyle mantıksal bir zorunluluk tarafından belirlenir, ama kontrolü tümüyle elinde tutar (Scruton 2002: 99). İşte Spinoza'ya göre bu bizim özgürlük paradigmamızdır. Eğer özgürlük, mantığın zorunluluklarından özgürleşmek olsaydı, o zaman hiçbir değere sahip olmazdı.

Spinoza, özgürlüğü rasyonalite ile tanımlar. Birinin kendi düşüncelerinin nedeni olması anlamında aklını kullanması, onun özgür olması demektir. Rasyonalite ile özgürlük gerçekte eşdeğerdir (Kisner 2011: 17). İnsan rasyonel olduğu derecede özgürdür, rasyonel olması ise, her şeyin tanrısal zorunluluğun üretimi olduğunu bilmesine bağlıdır. Spinoza'ya göre insan olabildiğince zihni ya da akıllı yetkinleştirmeli, bu da Tanrı'yı, Tanrı'nın sıfatlarını, onun tabiatının zorunluluğundan ileri gelen etkileri bilmekten başka bir şey değildir (Spinoza 1965: 365).

Spinoza'ya göre, doğadaki her şey zorunluluktan ibarettir ve bunun dinginlikle kabul edilmesi gerekir. Bu durum, kaderine boyun eğmek gibi bir şey değil, zorunluluğun logos ile karşılanması, yani zorunluluğun rasyonelce anlaşılmasıdır ve her türlü yanılmasadan arınmış rasyonel bilmenin özgürleştirici bir gücü vardır. Doğa ya da Tanrı bir yandan zorunluluğu egemen kılmış, diğer yandan da insanı logos ile teçhiz

ederek, kendisine bu zorunluluğu cesaret ve olgunluk içinde karşılama yeteneği vermiştir (Fransez 2004: 361-362). Ruh her şeyi ne kadar zorunlulukla bilirse, onun duygulanışlar üzerinde o kadar büyük gücü vardır, yani onlardan o kadar az edilgin olur. Çünkü duygulanışın büyüklüğü ile ruhun edilginliği orantılıdır, burada duygulanış büyük olmadığından ruhun edilginliği azdır. Ruh her şeyin zorunlu olduğunu ve sonsuz bir nedenler bağlantısı ile bir eser meydana getirmek ve var olmak için gerektirildiğini bilir. Bu da şeyler hakkındaki bilgisiyle orantılı olarak, ruhun duygulanışlardan daha az edilgin olmasına ve şeylerden daha az duygulanmasına sebep olur (Spinoza 1965: 388-389). Hakkında açık seçik (upuygun) bir fikir edindiğimizde tutku varlığını sürdüremez, bir edilgi ve pasif hal olmaktan çıkar, yani duygulanış neden bilgisiyle aşılmış olur (Spinoza 1965: 385). Öyleyse insanın akıl yoluyla duygularını anlamaya çalışması; upuygun fikirlerinin ve etkisinin artması, edilgisinin azalması demektir, ki bu da, insanın özgürleşmesi anlamına gelir.

Spinoza'ya göre, bizi tutsaklığımızdan kurtarıp iç özgürlüğümüzü elde etmeyi sağlayacak güç, anlama yetisinde gizlidir. Doğayı bilmek; doğadaki şeyleri eksiksiz ve upuygun bilmek, duyguları dizginlemek ya da yönetmek, özgürlüğü elde etmenin yoludur, başka bir deyişle, özgürlüğün kendisidir (Fransez 2004: 277-278). Spinoza, Blyenbergh'e mektuplarında şöyle der: Akıllı adam Tanrı'nın arkadaşıdır ve bütün şeyler Tanrı'ya aittir, böylece bütün şeyler akla aittir. Akıl yoksunu zenginliğin zorunluluktan değil, seçimden yana olduğu açıktır. Yani akıl yoksunu olan, zorunluluğun farkında olmayan ve seçimin olduğunu kabul edendir. (Elwes 1951: 363) Yalnız duygulanışla ya da sanı (upuygun olmayan fikir) ile yöneltilen insan, istese de yaptığı şeyi hiçbir surette bilemez, akılla (upuygun fikirle) yöneltilen hayatta en üstün yeri tuttuğunu bildiği şeyi yapar ve en çok bu sebepten dolayı arzu eder. Bunun sonucu olarak birincisine köle, ikincisine özgür insan diyorum (Spinoza 1965: 354-355). İnsanın kendi duygulanışlarını yöneltme ve azaltmadaki güçsüzlüğüne kölelik diyorum, gerçekten duygulanışlara bağlı insan kendi kendisine sahip değildir (Spinoza 1965: 269). Duygulara boyun eğen insan, kendisinin değil kaderinin egemenliği altındadır, dolayısıyla özgür değildir.

Tabii olarak insan, aklın yasaları ve kuralları uyarınca davranmak üzere belirlenmemiştir (Spinoza 2010: 231). Öyleyse Spinoza'ya göre, insanın duygularına tutsak olması zorunludur ama kaderi değildir. İnsanın tabiatında tutkulara düşmesini zorunlu kılan özellikler bulunduğu gibi, onu bu tutsaklıktan özgür kılacak olanaklar da mevcuttur. Belirli koşullarda tutsaklığa düşmesi zorunlu olduğu gibi, belirli koşullarda özgürlüğe kavuşması da aynı zorunlulukla gerçekleşecektir. Zaten dünyada gerçekleşen her şey zorunluluk altında gerçekleşir ve özgürlük zorunluluktan kurtulmak değil, zorunluluk kullanılarak istenen değişimin elde edilmesi anlamına gelir (Fransez 2004: 281). Değişimin elde edilmesi, insanın kendisini, kendi duygulanışlarını açık seçik (upuygun) olarak bilmesine bağlıdır. Kendisini ve duygulanışlarını ne kadar iyi bilirse Tanrı'yı da o kadar iyi bilir ve o kadar çok sever (Spinoza 1965: 398). Duygulanışın bilinmesi, onun duygulanış olmaktan çıkması, rasyonel bir karaktere bürünmesi, yani zorunluluğun kavranmasıdır. Şeyleri zorunlu olarak göz önüne almak, aklın tabiatı gereğidir. Zorunsuz olarak görmek ise, gerek geçmişe gerek geleceğe nispetle, ancak hayal gücüne (imgeleme) bağlıdır (Spinoza 1965: 140-141). İmgelem; geçmiş, bugün ve

gelecek arasındaki nedensellik bağıntısını, başka bir ifadeyle, doğadaki zorunluluk ilkesini görmekten yoksundur.

Anlığının İyileştirilmesi Üzerine İnceleme'de dört tür bilgiden (Elwes 1951: 8, Descartes, Spinoza, Leibniz 1998: 73) söz eden Spinoza, Etika'da üç tür bilgiden söz eder ki, bunu da, birinci türden bilgi yanlışlığın biricik sebebidir, fakat ikinci ve üçüncü türden bilgi zorunlu olarak doğrudur şeklinde kategorize eder (Spinoza 1965: 137). Doğru bilgi ile yanlış bilgi arasındaki farka gelince, bu ikisi arasında varlıkla yokluk arasındaki münasebetin aynı münasebet vardır (Spinoza 1965: 140). Birinci türden bilgi, sani ya da imgelemdir, upuygun olmayan fikirlerden ibarettir. İkinci türden bilgi, şeylerin özellikleri hakkında fikirler ve ortak kavramlardır, yani akıl (raison) dır (Spinoza 1965: 136). Spinoza'nın ortak kavramları, tüm zihinlerde ortak oldukları için değil, cisimlerde ya da bedenlerde ortak olan bir şeyi temsil ettikleri için böyle adlandırılmışlardır. Bu anlamda ortak kavramlar, kesinlikle soyut değil, genel fikirlerdir, hiçbir şeyin tekil özünü oluşturmaz. Tüm bedenler, yani var olan her şey, birbiriyle uyuşmayanlar bile, ortak bir şeye sahiptirler: uzam, devim, dinginlik. Ortak kavramlar, zorunlu olarak upuygun fikirlerdir (Deleuze 1988: 54). Çünkü ortak kavramlar, zihnin, nedenlerin kavranmasına yükselmesidir (Deleuze 2000: 32-34). Üçüncü türden bilgi, sezgili bilimdir. Bu bilgi Tanrı'nın bazı sıfatlarının (uzam ve düşünce, çünkü biz sadece ikisini bilebiliriz) upuygun fikrinden şeylerin özü hakkındaki upuygun fikre kadar yayılır (Spinoza 1965: 136, 408). Birinci tür bilgiden ikinci tür bilgiye geçiş bir kopuşu gerektirdiği halde, ikinci tür bilgiden üçüncü tür bilgiye geçişte bir kopuş değil, Tanrı fikrinin bir ucundan öbür ucuna geçiş vardır (Deleuze 1988: 55).

Spinoza'nın imgelem ve akıl dediği ve birbirine edilgen ve etkin gibi zıt olan iki ana bilgi tipi vardır (Balibar, 2010: 136). Duygulanışın ürünü olan imgelem, upuygun olmayan fikirden, yani doğru olmayan bilgiden başka bir şey değildir ve köleliğe yol açar. İnsanın, duygulanışlar üzerinde Stoacıların zannettiği gibi mutlak bir iradesinin ve egemenliğinin olduğu doğru değildir (Spinoza 1965: 378-379), bu da, onun mutlak olarak özgür olamayacağını göstergesidir. İnsandaki kusursuzluk ve yetkinlik; kendisinin Tanrı'nın bir tezahürü olduğu, sonsuz evrensel varlığın tüm var olanlarda olduğu gibi kendi içinde de işlediği bilincine ulaşmasına bağlıdır. Bu bilincin gelişmesi, doğada var olan ve işleyen tanrısal zorunluluğun farkına varılması, yani bilinmesidir ki, bu da özgürlüğün artmasıdır. Ama insanın sürekli böyle bir bilince sahip olması ve bu bilinçle eylemde bulunması olası değildir (Spinoza 1965: 129).

Nedenler hakkında bilgisi olmayan insan bilinci, kendini oluşturan üçlü yanılsamadan -ereksellik yanılsaması, özgürlük yanılsaması, tanrıbilimsel yanılsama-kopamaz (Deleuze 1988: 20). Çünkü insanın duygulanışlarını mutlak anlamda kontrolü ve ona egemen olması mümkün değildir. Bu, ancak Tanrı'ya özgüdür. Tanrının hiçbir edilgisi, pasif hali yoktur, hiçbir sevinç ve keder duygulanışı duymaz. Hiçbir edilgisi, pasif hali olmadığından, Tanrı ne daha yüksek bir yetkinlik ne de daha aşağı veya az bir yetkinliğe geçebilir. Yetkinliğin artması ya da eksilmesi, duygulanışı (edilgisi) olan insana özgüdür (Spinoza 1965: 399). İnsan anlığının anlaması ne denli az ve algılaması ne denli çok ise, uydurma gücü o denli büyük olacaktır. Buna karşı ne denli çok şeyi anlarsa, o güç o denli küçülecektir. İnsanların doğa konusundaki bilgileri ne denli az ise, uydurma yaratmaları o denli kolaydır (Descartes, Spinoza, Leibniz 1998: 73).

Spinoza'ya göre, aklın yolunu takip eden zihni güçlü olan insan, nedenlerin bilgisine sahip, yani her şeyin zorunlulukla tanrısal tabiatındaki zorunluluktan kaynaklandığını kavrayan insandır. Gerçek özgürlük budur, çünkü akıl bu şekilde her şeyi olduğu gibi kavramanın önündeki nefret, öfke, alaycılık, haset vb. türden zihinsel engellerden arındırılmış olur (Fransez 2004: 318). Sıradan insanın kanısı; cinsel itkilerin tatmin edilmesine izin verilmesi özgürlük, Tanrı yasalarına uyma zorunluluğu ise hakkindan vazgeçme şeklindedir (Spinoza 1965: 424). Oysa Spinoza'cı bilgeye göre, cinsel itkilere boyun eğmek tutsaklık, tanrısal yasalara uymak ise özgürlüğün ta kendisidir (Fransez 2004: 318). Ona göre, sadece Tanrı'yı sevmeyi önemseyen kişi tanrısal yasayı izleyecektir. Bunu da, eziyetten korktuğu ya da haz, ün vs. gibi başka şeyleri sevdiği için değil, sadece Tanrı'yı tanıdığı, Tanrı bilgisiyle Tanrı sevgisinin en üstün yarar olduğunu bildiği için yapacaktır. Ne var ki, haz düşkünü insan bunu anlayamaz. Bu ona boş gelir, çünkü Tanrı hakkında çok az bir bilgisi vardır ve Tanrı bilgisi ya da Tanrı sevgisinde dokunacak, yiyecek ya da etini kızıştırarak, yani onun en çok hoşuna gidecek şeylerden hiçbirini bulamaz (Kısner 2011: 76). İnsanın Tanrı'yı sevmesi bir duygulanış, bir edilgi değildir, aksine etkin olmasıdır ki, ancak Tanrı'yı sevdiği nispette özgürleşecektir.

Spinoza'ya göre upuygun fikirler belirli içeriklere sahiptir. O, bütün insanların aynı durumlarda, özgür olarak hareket ettiklerinde aynı şekilde davranacaklarını düşünür. Özgürlük, bizim arzularımızın ya da tercihlerimizin aksine hareket etse bile, bizim belli gerçekleri anlamamızı sağlar. Öyleyse Spinoza'nın insan özgürlüğü konusundaki görüşü, bireysel tercihlerimize mi yoksa rasyonaliteyi dikkate almamıza mı bağlı olduğu gayet açıktır. Tabii ki rasyonaliteye. Çünkü Tanrı'nın zorunlu tabiatının modifikasyonu olan insanın, kendi tabiatını anlaması ve bu bilinçle eylemde bulunması, akıl sayesinde olacaktır (Kısner 2011: 61).

Sonuç Yerine

Spinoza'nın ontolojisinin hatta bütün felsefesinin Tanrı kavramı üzerine kurulduğunu ve Tanrı kavramının onun sisteminde, geleneksel felsefe ve teolojiden çok farklı bir anlam kazandığını söyleyebiliriz. Onun sisteminin başında ve sonunda Tanrı vardır, Dolayısıyla Spinoza'daki özgürlük-zorunluluk bağıntısını ve burada aklın rolünü anlamak, onun Tanrı düşüncesini bilmekle mümkündür.

Tanrı tek ve gerçek varlıktır, tözdür. Onun özü varoluşunu kuşatır, yani kendi kendisinin nedenidir. Doğa ile Tanrı aynı şeydir. Doğada var olan sonlu tekil şeyler, Tanrı'nın kipleşmesinden, yani Tanrı'nın kendini ifade etmesinden başka bir şey değildir. Bu açıdan bakıldığında şeyler, varlık değil var olma tarzları, bir başka ifadeyle Tanrı'nın tavırlarıdır. Tanrı zorunludur ve olduğundan başka türlü de olamaz, aynı zamanda kendi tabiatının zorunluluğu ile hareket eder. Bu demektir ki, Tanrı'nın tavırları da kendi tabiatının zorunlu üretimleridir, onları üretmezlik edemediği gibi olduklarından farklı da üretmez. Aynı zamanda Tanrı, tavırlarının dışında bir varlığa sahip değildir, yani Tanrı aşkın değil, şeylerde içkindir. Öyleyse evrende zorunluluk, bir başka ifadeyle mutlak bir belirlenmişlik hakimdir.

Bu varlık düzeninde özgürlükten nasıl söz edilebilir? Eğer özgürlükten, geleneksel felsefede kabul edilen istenç özgürlüğü kastediliyorsa, çok açıktır ki, Spinoza felsefesi açısından bu mümkün değildir. Zaten onun bütün eserlerinde, özellikle de Etika ve Mektuplar'daki çabasının, özgürlük ile istenç arasındaki bağı koparmak olduğunu görmekteyiz. Özgürlük istencin özelliği olmaz, çünkü istenç özgür neden olarak adlandırılmaz, mutlaka bir neden tarafından belirlenmiştir ve bu nedensellik zinciri sonsuza kadar gider. İstenç, kendisi bir neden olmayıp, neden ya da nedenler tarafından gerektirilmişliktir. Çünkü istenç, Tanrı'nın tabiatının ya da özünün bir parçası, yani özgür bir neden değildir. Özgür denmesi gereken tek neden, kendi tabiatının zorunluluğuyla var olan ve eyleyen, sadece kendisi tarafından belirlenen Tanrıdır.

Eğer özgürlük self-determinasyon ise, Spinoza için zorunluluk özgürlüğü yadsızdır. Tanrı ya da insanın kendi tabiatına göre eylemesi; dış etki ve zorlama altında kalmaksızın kendi kendini belirlemesi, bir başka ifadeyle özgür olması anlamına gelir. Ancak zorlama, yani bir şeyden etkilenme özgürlüğü dışlar. Kendi zorunlu tabiatının ve yasalarının dışına çıkmayan Tanrı, hiçbir şeyin zorlaması altında değildir, dolayısıyla onun hiçbir edilgisi, pasif hali (duygulanışı) yoktur ve mutlak anlamda özgürdür. Oysa insan için durum farklıdır, çünkü o sürekli aklın ya da zorunluluğun yolunu izleyemez, yani edilgin olmak ve zorlamaya maruz kalmak-az ya da çok- onun için kaçınılmazdır.

Spinoza 58. mektupta bize özgürlük teorisinin bir açıklamasını verir (Elwes 1951: 389-392). Özgürlük, insanın kendi zorunlu tabiatının dışı vurumu olarak tanımlanır. Spinoza için sadece iki ihtimal vardır. Eğer insanın eyleminin gerekliliği kendi doğası değilse, o zaman onun gerekliliği kendi dışında bir şey olmalı. Sonraki durumda açıkçası eylem özgür olmayacaktır. Çünkü insanın eylemi kendi dışında bir şey tarafından belirlenmiş (zorlanmış) ya da insan başka bir şeyden etkilenmiş demektir. Öyleyse insan sadece kendi tabiatının zorunluluklarına göre eylediği zaman özgür olur. Bir başka ifadeyle, insan özgür olduğu zaman eylemi dış nedenler tarafından üretilmez, yani zorlama yoktur, dolayısıyla insan pasif değil aktif olduğu zaman özgürdür.

Spinoza, zorunluluk ve özgürlüğü aynı şey olarak kabul ederek, zorunluluk ile özgürlük arasında paradoksal bir durum olmadığını ortaya koyar. Ona göre zorunluluk özgürlüğü kuşatır. İnsan kendini belirleyen şeyi kabul etmeyerek değil, onu anlayarak özgürleşir. Spinoza'ya göre özgür olma, insanın eylemini kendi tabiatının zorunluluğu altında dışlaştırmasından, yani doğanın düzenine göre eylemesinden başka bir şey değildir. İnsan tanrısal yasayı anladığı, bir başka ifadeyle, doğadaki belirlenmişliği kavradığı nispete özgürleşecektir. Bu da, doğanın düzeniyle aynı tabiatla olan akıl sayesinde gerçekleşecektir. Doğaya aykırı olan her şey akla da aykırıdır. Şeyleri zorunlu gibi görmek aklın tabiatındandır. Öyleyse özgürlük ile rasyonalite aynı şeydir. İnsan aklını kullandığı ve geliştirdiği nispete özgürdür. Onun özgürlüğü Tanrı'nunki gibi mutlak değildir. Çünkü insan, Tanrı gibi edilgisiz değildir ve duygulanışlardan dolayı o her zaman aklın yolunu takip edemeyecektir. Aklın yolunu takip edememesi ise, onun bir başka varlık tarafından etkilenmesi, yani zorlama altında olmasıdır. Dolayısıyla insanın özgürlüğü Tanrı'nunki gibi mutlak özgürlük olmayıp, dereceli özgürlüktür, bir başka ifadeyle sınırlı özgürlüktür. İnsanın özgürlüğünün sınırlarının genişlemesi, rasyonel olmasına, yani doğal zorunluluğu upuygun fikirlerle bilmesine bağlıdır. Bu aynı zamanda insanın Tanrı'yı akıl yoluyla bilmesi (ki, bu bir tür rasyonel teoloji)

demektir. Tanrı'yı bilmesi, insanın rasyonel Tanrı sevgisine sahip olması ya da doğayı felsefi tarzda sevmesi demektir. İnsanın özgür olması, akıl ve nedene, yani kendi zorunlu doğasına göre eylemesine ve etkin olmasına bağlıdır. Spinoza'ya göre, insan için etkin olmak ve özgür yaşam imkansız değildir, ama ulaşılması çok zordur.

İşte Spinoza'nın özgürlük paradigması budur. İnsanın belirlenmiş olan evrende kendi tabiatına (zorunluluğa) göre hareket etmesi, yani aklın yolunu izlemesi; eylemlerinin nedeninin kendisi olması, dolayısıyla özgür olması demektir. Aklın yolunu izlemesi insanı, Tanrı bilgisine ve sevgisine ulaştıracaktır. Spinoza'ya göre, rasyonel Tanrı sevgisinden başka bir şey olmayan özgürlük ile zorunluluk arasındaki paradoksal durum, rasyonalite sayesinde aşılmakta, özgürlük ile zorunluluk bir ve aynı şey olmaktadır.

Kaynakça

- AKAL, Cemal Bali (2006) *Özgürlüğün Geleceği Yoktur*, Ankara: Dost Kitabevi.
- AKAL, Cemal Bali (2004) *Varolma Direnci ve Özgürlük*, Ankara: Dost Kitabevi.
- BAKER, Ulus (2009) "Kullanışlı Bir Felsefe: Spinozacılık", *Yüzebilim-Fragmanlar*, der. Ege Barense, İstanbul: Birikim.
- BALİBAR, Etienne (2010) *Spinoza ve Siyaset*, çev., Sanem Soyarslan, İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- BUMİN, Tulin, *Tartışılan Modernlik: Descartes ve Spinoza* (1996) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- CEVİZCİ, Ahmet, *Metafizikçe Giriş* (2005) İstanbul: Paradigma Yayınları.
- CEVİZCİ, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü* (2002) İstanbul: Paradigma Yayınları.
- COPELSTON, Frederick, *Felsefe Tarihi (Spinoza)* (1996) çev., Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi.
- DELEUZE, Gilles (2000) *Spinoza Üzerine On Bir Ders*, çev., Ulus Baker, Ankara: Öteki Matbaası.
- DELEUZE, Gilles (1988) *Spinoza: Practical Philosophy*, çev., Robert Hurley, San Francisco: City Light Boks.
- DESCARTES-Söylem, SPİNOZA-İnceleme, LEİBNİZ-Monadoloji (1998) çev., Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi.
- DURANT, Will (1973) *Felsefe Kılavuzu*, çev., Ender Gürol, İstanbul: Milliyet Yayınları
- ELWES, R.H.M (1951) *The Chief Works of Benedict De Spinoza, Vol.II*, New.York: Dover Publications Inc.
- ERDEMLİ, Atilla (1990) "Spinoza'nın Ahlak Anlayışı", *Felsefe Arkivi*, S:27, İstanbul: Edb.Fak.Basımevi.
- FRANSEZ, Moris (2004) *Spinoza'nın Tao'su*, İstanbul: Yol Yayıncılık.
- GÖKBERK, Macit (1980) *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- HÜNLER, S. Zelyut (2003) *Spinoza*, İstanbul: Paradigma Yayınları.

KALE, Nesrin (2009) *Felsefiyat*, Ankara: Pegem.

KISNER, Matthew J (2011) *Spinoza on Human Freedom*, United Kingdom: Cambridge University Pres.

MASON, Richard (1997) *The Good Spinoza*, New York: Cambridge University Pres.

MCSHEA, Robert (1968) *The Philosophy of Spinoza*, Nex York&London: Columbia Üniv. Pres.

NORGUNK (2008) *Spinoza-Blyenbergh Kötülük Mektupları*, çev., Alber Nohum, İstanbul: Norgunk Yayıncılık

NEGRİ, Antonio (1995) *Yaban Kuraldışılık*, çev., Eylem Canaslan, İstanbul: Otonom Yayıncılık.

POLLOCK, Frederick (1899) *Spinoza: His Life and Philosophy*, Duckworth-London, Macmillan-New York

SCRUTON, Roger (2002) *Spinoza*, çev., Cemal Atila, İstanbul: Altın Kitapları Yayınevi.

SPİNOZA (1965) *Etika*, çev., Hilmi Ziya Ülken, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

SPİNOZA (2009) *Politik İnceleme*, çev., Murat Erşen, Ankara: Dost Kitabevi.

SPİNOZA (2010) *Teolojik-Politik İnceleme*, çev., Cemal Bali Akal, Reyda Ergün, Ankara: Dost Kitabevi.

TATIAN, Diego (2009) *Spinoza.Dünya Sevgisi*, çev., Hüsam Turşucu, Sevin Aksoy Hancı, Ankara: Dost Kitabevi.

WEBER, Alfred (1998) *Felsefe Tarihi*, çev., Vehbi Eralp, İstanbul: Sosyal Yayınları.

YELKENCİ, Taner (2011) “Din ve Devlet: Benedictus de Spinoza'nın Politik Teoloji Eleştirisi”, *Felsefelogos*, Sayı: 40, ss. 61-76.

YILMAZ, Tahsin (1972) *Determinizm ve Hürriyet Problemi*, Ankara: Sevinç Matbaası.